

Чекаленко Л.Д.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

У статті доведено актуальність поданої теми, що посилюється й сучасною війною, яку російський загарбник веде на нашій українській землі. При цьому виявлено збіг мотивації агресорів, засобів ведення війни, недотримання міжнародних гуманітарних засад в її реалізації, а також доведено брутальне ставлення до полонених і місцевих жителів на тимчасово загарбаних землях. Простежено, що всі зазначені прояви ведення війни Росією збігаються з гітлерівськими підходами і діями часів Другої світової війни.

Зазначимо, що дослідження історіографії історичної пам'яті про Другу світову війну не виявилось легкою справою. Виявлено, що складнощі розкриттю багатьох проблем, зокрема й питань історичної пам'яті Другої світової війни додає низка факторів, серед яких і сама контрверсійна історія тієї війни в українському вимірі й українській історіографії, і нестача відповідних джерел, більшість з яких перебуває під сімома замками в російських архівах у м. Подольську, і диференційне трактування існуючих документів сучасними українськими істориками, переважна більшість яких вихована радянською владою і освітою, хоча й на українській землі. Підтверджено, що нерідко одним і тим самим подіям у науковій літературі даються діаметрально протилежні оцінки [1; 2].

Авторкою виявлено також і те, що сама назва війни є предметом довготривалих наукових дискусій і політичних суперечок. І зроблено висновок, що радянський концепт «Велика Вітчизняна війна» може ще надовго залишитися в історичній пам'яті українського народу.

Проаналізувавши широкий масив історичної літератури, присвячений Другій світовій війні, авторка дійшла висновку про неможливість охопити всі публікації на згадану тематику. Оскільки поза книжками, збірками статей, публікаціями спогадів учасників тієї війни, сотень і сотень статей на військову тематику, розкриті і опубліковані багаточисельні матеріали архівів спецслужб. І над тими матеріалами працюють низка інституцій, що поступово виводять із забуття нові пласти історичної пам'яті щодо війни.

Ключові слова: Друга світова війна, історія пам'яті, вектори досліджень, заангажованість.

Постановка проблеми. Дослідження українських учених історичної пам'яті про Другу світову війну періоду незалежності переважно охоплюють наступні проблеми:

– Героїзм українського народу, зокрема українських фронтовиків і мирного населення під час Другої світової війни.

– Злочини фашистсько-німецьких загарбників на українській землі.

– Національний спротив українського населення радянському і фашистському режимам на окупованих територіях.

– Героїка і герої Української повстанської армії і Організації українських націоналістів.

– Голокост єврейського народу і геноцид українського населення під час світових гуманітарних катаклізмів середини ХХ століття.

З огляду на оновлення концепції історичних оцінок, а також великий хронологічний період –

понад тридцять років міжнародної суб'єктності України – приділимо першочергову увагу науковим розвідкам і публікаціям періоду незалежності. Однак, це не виключає і звернення до попереднього історичного відрізка часу, який не позбавлений цікавих робіт і напрацювань.

Перш ніж перейти до обговорюваної проблематики, необхідно подати невеличкий глосарій основних термінів і визначень, прийнятих як вітчизняною, так і закордонною науковою спільнотою із зазначених питань.

Поняття «пам'ять» у даному випадку означає історичну пам'ять або колективну пам'ять, яка використовується в публікаціях на задану тематику. Історична пам'ять є одним із засобів, за допомогою якого люди створюють та ідентифікують конкретні факти про історичні періоди або події, іноді на основі поточних обставин. Історична пам'ять передбачає сукупність пам'яті

родинної, пам'яті релігійної та пам'яті національної. Пам'ять визначається і як розповідь очевидців про подію. Водночас історія є інтерпретацією цієї пам'яті. Історики вивчають пам'ять, оскільки вона була і є важливим інструментом влади у всі часи існування суспільств.

Водночас, історичну пам'ять (*memory studies*) можна трактувати і як спрощене колективне сприйняття фактів свого минулого учасниками національної спільноти. Цим вона відрізняється від історичної науки, яка має спиратися на наукові дослідження. Термінологічний апарат української *memory studies* сформувався у 1960–80-ті роки у межах історичної науки. Тепер ця термінологія вважається традиційною: історіографічне джерело, історіографічний факт, історіографічний процес тощо. Пізніше понятійний апарат історіографії поповнився модерними термінами: стиль мислення, тип історика, образ науки, ідеал науковості, парадигма, інституціоналізація. Також і постмодерними: дискурс, деконструкція, наратологія тощо [3]. Втім, деякі вчені висловлюють суттєві застереження стосовно формування оновленої частини термінології, яка не завжди відповідає сутності явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливістю сучасного етапу розвитку української історіографії *memory studies* є те, що події Другої світової війни і пам'ять про неї нині викликали небачену активізацію історичних досліджень, радикальне оновлення, урізноманітнення і розширення проблематики. Серед істориків, праці яких пов'язані з вивченням даної тематики в площині історичної та національної пам'яті, назвемо Д. Веденєєва, В. Гриневича, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, І. Іллюшина, М. Ковалю, В. Ковалю, В. Кучера, О. Лисенка, І. Наумову, І. Патриляка та ін.

Інноваційний підхід до вивчення проблем історії пам'яті про Другу світову війну переважної більшості представників нового покоління українських істориків полягає у спробі виокремити її український вимір, акцентувати українські чинники, які нівелювалися у свій час радянською, а сьогодні ворожою московською історіографією.

Важливим етапом формування державності України було звернення істориків поза іншим до неоднозначності оцінок результатів Другої світової війни. Значні фундаментальні розробки з цих питань підготував колектив фахівців Інституту історії України НАН України. З середини 1990-х – початку 2000-х років у творчому доробку Інституту з'явилася низка новаторських праць, серед

них – навчальний посібник за редакцією В. Смолія «Історія України: нове бачення» (1995–1996; у доопрацьованому варіанті виходив у 1997, 2000, 2002); колективні монографії: «Україна: утвердження незалежної держави. 1991–2001» (2001); «Нариси з історії дипломатії України» (2001); «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси» (2002); «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки» (2003) та ін. Важливими узагальнюючими роботами стали 15-томне видання «Україна крізь віки» (відп. редактор В. Смолій) і 3-томне видання «Давня історія України».

На особливу увагу заслуговують археографічні праці, що опубліковані в Україні з кінця 1980-х рр. Зокрема, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України перевидав класичну спадщину національної історіографії кінця XIX – початку XX ст., а також багато праць істориків, створених за межами України.

Чимало публікацій з найбільш дискусійних проблем історичної науки на рахунок Інституту історії України НАН України, Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Фундаментальні збірники документів нині видані майже з усіх питань, що донедавна були маловивченими.

У роботах характеризуються як позитивні, так і негативні моменти історичної пам'яті часів війни. До позитивних зараховується остаточне об'єднання етнічних українських земель; встановлення і закріплення західного кордону України; поліпшення геополітичного розташування нашої країни у Європі. Незважаючи на справжні наміри комуністичного керівництва Радянського Союзу, у 1945 році Україна стала засновницею і повноправною учасницею ООН. З вивільненням української території від фашистських загарбників 1943 р. українській республіці московським центром було надано право започаткувати власний Наркомат (міністерство) у закордонних справах, а також хоча й короткотерміново – Республіканський наркомат оборони на чолі з С. Ковпаком. Під час війни було затверджено військову відзнаку з ім'ям національного героя – орден Богдана Хмельницького тощо.

Негативні ж полягають у знищенні мирного населення і економічної інфраструктури республіки, перекручуванням історичних фактів, замовчування українських героїв, «гра» із статис-

тичними даними щодо учасників і втрат війни, післявоєнний терор радянської влади тощо [2].

Науково-дослідна робота, пов'язана з теоретичним переосмисленням вітчизняної історії, дослідженням «білих плям» історичної пам'яті, опрацюванням нової періодизації історичного процесу, виявленням належного місця української історії в історії людства, розгорнулася в Україні ще наприкінці 1980-х рр. Плідна робота істориків упродовж останніх десятиліть створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів і міфологем радянської доби. У зв'язку з цим виникла ідея підсумувати новітні здобутки національної історіографії і зробити їх загальнодоступними у вигляді енциклопедичного видання з історії України. У червні 1997 р. Президія Національної академії наук України ухвалила постанову про підготовку багатотомної «Енциклопедії історії України» (ЕІУ) [4].

Зрозуміло, що праці енциклопедичного характеру з історії України, створені до 1991 р., містять значний обсяг важливої інформації і, без сумніву, залишаються вагомим досягненням історичної науки. Особливо глибоких фальсифікацій зазнала історія українського народу різних епох та періодів. Спотворювалися науково обґрунтовані докази з висвітлення історичних епох, і більше половини усіх статей Радянської енциклопедії історії України (1969–1972) присвячувались періодові після 1917 р., тобто етапу «соціалістичного будівництва».

Під час роботи над ЕІУ було визначено вагомість подій, персоналій, окремих фактів, ретельно відібрано гасла, створено «дерево гасел», яке допомогло орієнтуватися щодо обсягу статей, їх логічної підпорядкованості та взаємопов'язаності.

Висловлюючи глибоку повагу українським історикам, що працюють у різних наукових установах і досліджують зазначену тематику, звернімо увагу на те, що незрівнянним за масштабами пошуків і публікацій є доробок працівників двох провідних історичних установ України: Інституту історії України НАН України під керівництвом академіка Валерія Андрійовича Смолія [5–11] і Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» під орудою члена-кореспондента Андрія Івановича Кудряченка [12–17].

Поза київськими центральними установами вагомі наукові розробки отримала українська історична наука також з інших наукових центрів [18; 19].

Отже, серед значущих доробків українських істориків у першу чергу назвемо «Енциклопедію

історії України», яка значима за насиченістю, професійно підготовленим інформаційним матеріалом, широтою охопленої тематики та високоякісним викладом. Безпосередньо Другій світовій війні присвячено другий том Енциклопедії історії України – «Друга світова війна 1939–1945» [20]. Втім, виклад матеріалу про війну, а отже і про історичну пам'ять не обмежується рамками тільки другого тому Енциклопедії, багато посилань на терміни, назви, показники тощо читач знайде в інших томах цього багатотомного видання.

Постановка завдання. Враховуючи зазначене вище, в поданому огляді ми намагалися вмістити основні положення і оцінки щодо особливостей переміни векторів дослідження історичної пам'яті тієї доби. Наступна мета полягає у зверненні уваги на найважливіші проблемні питання, що не потрапили до уваги дослідників Другої світової. Третє завдання полягає у виокремленні пріоритетів української історичної науки на перших етапах української незалежності – розробка оновленої концепції історії та історіографії Другої світової війни тощо. Четверте покликання: розкрити усю глибину, складності і багатогранності українського військово-політичного і економічного факторів; і п'яте – спроба визначення ролі і місця у війні України і українців.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з метою поданого матеріалу, віддамо належну пошану пам'яті першопрохідцям в цій площині, хто ще за радянських часів доводив необхідність створення нової історіографії історичної пам'яті, яка має відповідати нормам і запитам демократичного суспільства. Серед них авторитетний дослідник воєнної історії Віктор Коваль, до кола наукових інтересів якого входили також питання національно-визвольної боротьби Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Учений відстоював нетрадиційні для радянської історіографії погляди й судження. Йому належить низка змістовних і гострополемічних праць, в яких по новому формулюється чимало актуальних наукових проблем, зокрема і з історичної пам'яті про війну, без розв'язання яких неможливо уявити розвиток вітчизняної історіографії [21–24].

У роботах В. Ковалю міститься чимало конструктивних роздумів щодо аналізу і пояснення сутності складних суспільних процесів історичного буття України в роки Другої світової війни, а також необхідності їх персоніфікації. Новаторськими підходами відрізняються висновки з таких кардинальних аспектів теми, як роль народних

мас у війні і життя людей за воєнних часів; соціальне становище і побут, господарська, громадсько-політична і міжнаціональна сфери життєдіяльності українського суспільства в умовах війни; реакція на вторгнення нацистських загарбників в Україну; армія фашистського агресора і обличчя ворога; окупаційна політика в Україні нацистів та їх союзників і рабсько-кріпосницький окупаційний режим; людські втрати України, ціна і джерела Перемоги; стан української культури в 1939–1945 рр. тощо [21–24].

Сучасні українські історики задля протистояння російським «фейкам» поза зазначеними напрямками дослідження історії пам'яті про Другу світову війну змушені активно реагувати і викривати неправдиву інформацію щодо подій тієї доби і участі в ній українців. Боротьба з фальшивою «історією» Московщини і сьогодні ведеться з тих питань, які є складовою історичної пам'яті про війну [25].

По-перше. Визначення винуватців розв'язання Другої світової війни. Розкриття об'єктивної інформації про політику вождів СРСР напередодні і під час війни.

По-друге. Спростування статистичних даних про війну: про участь українців у війні і вагомості військового та економічного потенціалу УРСР у здобутті перемоги над фашизмом. «Досі поширеним стереотипом є переконання, що за перемогу в Другій світовій війні потрібно дякувати Росії, тоді як саме українці зіграли визначальну роль у визволенні цих країн», – говорить в інтерв'ю Радіо Свобода посол України *Євген Перебийніс*. – Недаремно 1-й, 2-й і 4-й Українські фронти Червоної армії, які визволяли тодішню Чехословаччину і чий солдати полягли на її теренах, були названі українськими, адже 60–80% їхнього особового складу були етнічні українці. Участь українців у звільненні Європи від нацизму була вирішальною» [26].

По-третє. Втрати українців у Другій світовій війні. У своїх фронтових щоденниках *Олександр Довженко* писав про 13 мільйонів загиблих [27]. Ця цифра зустрічається й у спогадах тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова. У «Книзі пам'яті України», де ретельно зібрані дані про загиблих, йдеться про понад 10 мільйонів загиблих українських громадян загалом, із них 6 мільйонів – у боях. Проте, пише дослідник *Сергій Грабовський*, – викликає сумнів методологія підрахунку: чому до числа жертв Другої світової зараховують тих, хто загинув у таборі смерті Освенцім, і не рахують тих, хто загинув у ПечорЛАГу? [25].

По-четверте. Радянська повоєнна політика в країнах так званого соціалістичного табору.

По-п'яте. Героїка УПА і ОУН. Розкриття героїки Української повстанської армії. Дослідження історії Організації українських націоналістів.

Наш народ долучився до спільноти націй, які боролися і перемогли нацизм. І цю заслугу разом з воїнами радянської армії поділяють вояки УПА. І хоч їх збройна боротьба не привела Україну до незалежності, але ці події закарбувалися у національній пам'яті і стали однією з рушійних сил наступних націотворчих процесів.

По-шосте. Питання Голокосту на українських землях під час Другої світової війни: знищення єврейського етносу в концераційних таборах, розташованих на українській території. Водночас Голодомору – ліквідація українського населення штучно створеним голодом – голодною смертю.

Цікаві думки щодо взаємодії історії і пам'яті зустрічаємо в роботах зарубіжних дослідників, ознайомлення з якими стало можливим тільки з новою ерою вільного історичного пошуку. Як підкреслює *Девід В. Блайт* у статті «Історики і пам'ять»: «Пам'яттю часто володіють, історію інтерпретують. Пам'ять передається через покоління, історія переглядається». Пам'ять часто зливається в єдине явище в об'єктах, місцях і пам'ятниках, а історія напрочуд прагне зрозуміти деталі окремих явищ та їх контексти в усій їх складності. При цьому історія підтверджує авторитет академічної підготовки, а пам'ять несе безпосередній авторитет особи та її досвід [28]. Американський історик *Бернард Бейлін* (англ. *Bernard Bailyn*) влучно визначив привабливість пам'яті: «Її зв'язок із минулим – це обійми. Зрештою емоційні, а не інтелектуальні. Це фіксований наратив, призначений для передачі в незмінному вигляді від одного покоління до іншого» [29].

Науковці, які досліджують історичну пам'ять, не менше віддані традиційним джерелам, ніж ті, хто займається будь-якою іншою тематикою. Але головне, що їх хвилює, – проблема колективної пам'яті – способи, за допомогою яких групи, народи чи нації створюють версії минулого та використовують їх для самоствердження та завоювання влади сьогодні, в сучасному вимірі часу. Тому політичне маніпулювання історичною пам'яттю є сильним засобом управління свідомістю людини і суспільства [30].

Для порівняння, американське суспільство звернуло прискіпливу увагу на історію та істориків тільки з економічною кризою 1970-х років. Цьому сприяла жорстка дискусія в США щодо стандартів

національної освіти і, зокрема, історії, внаслідок якої американський уряд, шукаючи додаткові матеріальні надходження до збіднілого бюджету, закрив кілька гуманітарних освітніх напрямів, у тому числі допоміжні історичні дисципліни, а посади університетських викладачів і шкільних вчителів гуманітарних наук було скорочено. Освітнянське т. зв. «реформування» було не лише демонстрацією американських «культурних війн», але й наочним уроком політики влади щодо ставлення до історії і колективної пам'яті, як зазначає проф. *Чекаленко Людмила Д.* в монографії «Публічна історія: виклики ХХІ століття» [17, с. 17].

Зазначимо, що звернення до пам'яті спостерігається в кризові періоди, коли перед суспільством постають екзистенційні виклики та загострюються питання ідентичності. Американський історик *Девід Вільям Блайт* вважає, що дослідження історичної пам'яті після Голокосту та холодної війни частково підживлюються потребою оцінити історії тих, хто зазнав травми, пережив геноцид чи тоталітарний контроль над історичною свідомістю. «Хоча з іншого боку, світ занадто захопився роллю пам'яті і ця одержимість може задушити принципи демократизації та універсалізації, саме тому учені покликані вивчати історичну пам'ять. Ми повинні знати механізм її використання та ризики, її цінності та темні тенденції» [31]. Отже, вище наведені приклади-застороги, висловлені дослідниками щодо гіпер захоплення або історією, або пам'яттю, що не сприяє злагодженості суспільства та його демократизації.

Українські історики актуалізували дослідження пам'яті та історії вже в часи незалежності України. Серед провідних дослідників зазначеної тематики, перелік яких з кожним роком зростає, наведемо таких як Л. Зашкільняк, Н. Яковенко, Я. Грицак та ін. У публікаціях за даною тематикою йдеться про роботи проф. *Леоніда Зашкільняка* [32–34], який досліджує роль історичної пам'яті у формуванні національної свідомості. Учений вважає, що історична пам'ять служить ідейним засобом легітимації, а історіографія завжди виступала одним із провідних чинників формування історичної пам'яті, оскільки остання неможлива без тих чи інших уявлень про загальне минуле. За таких умов історичну пам'ять треба вважати соціально-культурним феноменом, який містить у собі не тільки особистісні образи власного досвіду, а й відповідні пласти культурних уявлень епохи і соціального середовища.

Дещо відмінною є думка проф. *Наталії Яковенко*, яка зазначає, що історична пам'ять – красива

метафора й не більше: «Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне колективне переживання, яке згуртовує спільноту... В цьому сенсі – історична пам'ять, по суті, тотожна міфу, бо вибирає з хаотичного плину сущого лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминушість життя окремої людини» [35, с. 34]. Проф. *Ярослав Грицак* звертає увагу на особливості історичної пам'яті українського народу та її неможливість бути єдиною і спільною для всіх українців через тривалий період перебування українських земель у складі різних держав [36].

Дещо відмінний погляд на феномен історичної пам'яті пропонує доцент СумДУ *В'ячеслав Артюх*, який розглядає загальнонаціональну історичну пам'ять як угоду (культурну, ідеологічну) між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, які їх представляють. Наявність спільної історичної пам'яті є, на думку автора, матрицею, на основі якої формується нація [37]. Проф. *Алла Киридон* розробляє нові підходи щодо співвідношення професійної історіографії та колективної пам'яті. Авторка трактує історичну пам'ять як сукупність уявлень про соціальне минуле, які існують в суспільстві на масовому та індивідуальному рівнях, з урахуванням їх когнітивного, образного та емоційного аспектів [38, с. 113].

На недостатній рівень спрацьованості проблематики історичної пам'яті в Україні вказує проф. *Сергій Стельмах*. У цьому питанні, пише дослідник, «загалом можна погодитися з П. Толочком, який твердить, що “міфологізація історичного мислення притаманна суспільствам, які ще не пережили свого критичного самоусвідомлення”, і відносить до них сучасну Україну». На його думку, проблема полягає не тільки в небажанні..., а й загалом в «провінційності» української історичної науки і відразою до теоретичних проблем історії. «В українській історичній науці початку 90-х років, – підкреслює дослідник, – “нові проблеми” (доби незалежності) не призвели до переосмислення теоретичної спадщини вітчизняної історіографії, усвідомлення магістральних тенденцій розвитку світової історичної думки ХХ ст. і розробки на цій основі нових підходів до вивчення власної історії. Замість цього з'явилася величезна кількість публіцистичних, науково-популярних “есе” і наукових досліджень з української історії,

характерною ознакою яких стала політична заангажованість, «етноцентричність», упередженість, орієнтація на застарілі концепції тощо. Зрозуміло, що це призводить лише до міфологізації історичної свідомості й не має нічого спільного з науковістю» [39].

Представники нової генерації істориків, що працюють над відповідною тематикою, також звертають увагу на владну заангажованість багатьох публікацій вже періоду незалежності. «Зловживання історією відбуваються не тільки в авторитарних режимах, зазначає дослідник *В. Бондар*, а й у відкритих суспільствах завдяки особливій системі регламентації, яка включає приховані механізми обмежень і заохочень визначених концепцій. Конструюванням прийнятних версій історичної пам'яті займається не тільки офіційна влада, але й опозиційні сили і різні суспільні рухи. При цьому боротьба за політичне лідерство нерідко проявляється як суперництво різних версій історичної пам'яті і різних символів її величі або як суперечка з приводу того, якими епізодами історії нація повинна пишатися, а якими ні. Тому політичне маніпулювання історичною пам'яттю є сильним засобом управління свідомістю людини і суспільства [30].

Наступний пласт питань, що пов'язаний з дослідженням історичної пам'яті в Україні, є її періодизація. Можна констатувати, що хронологія розвитку української історіографії чітко відповідає хронології українського політикуму, а обрані вподобання історичних напрямів дослідження – черговим етапам зміни політичних еліт. Отже, питання періодизації української історіографії й до сьогодні залишається предметом численних наукових дискусій, як пише проф. *Олексій Ясь* [40].

Історичну політику, головним елементом якої є державна політика історичної пам'яті, здійснюють її суб'єкти. В Україні це, зокрема, президент, парламент, уряд, Національна академія наук та інші державні інституції. При цьому політичні партії фінансують «правильні» «замовлені» історичні дослідження, для фінансування яких використовуються гроші державного бюджету, які контролює політична сила, що перебуває при владі.

Набуття виразно національного українського обличчя вітчизняною історичною наукою відбувалося у важкому протиставленні з офіційною – «єдинонеподібною» схемою історичного розвитку як у суто науковій сфері, так і з її втіленням у масову свідомість. У той час зростала вага національного історичного знання, а сама історична пам'ять

перетворювалась у могутній засіб формування національної свідомості [41].

Після 1991 р. в Україні склалась ситуація, коли потрібно було створювати нову основу національної єдності, а також ліквідувати розломи в суспільстві, спираючись на ідею української ідентичності, яка б об'єднала націю. У 1990-ті новий національний наратив був впроваджений в офіційний дискурс і до підручників з історії. Відбувся перегляд освітніх програм, особливо в сфері гуманітарних наук, була створена система державних нагород, пов'язана з історичною тематикою, введена національна валюта із зображенням видатних постатей, встановлені пам'ятники видатним національним діячам. Середня школа і частково вищі навчальні заклади стали головними засобами просування національно-патріотичної історії, яка мала забезпечити виховання громадянської лояльності нових поколінь. Цьому сприяло й введення до шкільних навчальних програм предмету «Історія України» в 5, 7–11 класах. Важливу роль відіграли саме шкільні підручники і посібники. Розпочався науковий рух, спрямований на відкриття і дослідження колись заборонених владою тем.

Відправною точкою для перегляду всієї історії стало ставлення до радянської (комуністичної) історичної спадщини. Ішлося про заміну радянського варіанту історії національним варіантом. В Україні була легітимована державна символіка, яка використовувалася у 1918–1920 рр.; «Золотим віком» української історії стала козацька епоха [42].

Значну роль у відновленні історичної пам'яті про історію і про Другу світову війну відіграв рух за відродження українсько-польського порозуміння. Зокрема, у 1993 р. за ініціативи урядів України та Республіки Польща була утворена українсько-польська комісія експертів з удосконалення підручників з історії та географії. Покликання комісії полягало у забезпеченні відповідної подачі історії українсько-польських відносин, яка б унеможливила формування образу сусіднього народу як ворога [43].

Серед «білих плям», пов'язаних з історією Другої світової війни, увагу науковців було повернуто до дослідження історії ОУН та УПА. Постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. була утворена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН-УПА. Впродовж семи років (1998–2004) робоча група випустила в світ 28 книг. Наступним кроком стала тема голодоморів в Україні. Указ Л. Кучми від 26 листопада 1998 р. встановлював День пам'яті жертв голо-

доморів та політичних репресій у кожному четверту суботу листопада. У травні 2003 р. Верховна Рада України в офіційному зверненні до народу України визнала голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду. Польська сторона виступила також їх заявою про волинську трагедію. У відповідь пролунала відповідна Постанова Верховної Ради України Про схвалення українсько-польської парламентської заяви у зв'язку з 60-ю річницею волинської трагедії [44].

Наступний напрям досліджень зосередився на питаннях геноциду українського народу. Генеральна Асамблея ООН 2003 р. поширила заяву, у якій визнала голодомор 1932–1933 рр. «національною трагедією українського народу». Всі ці та інші внутрішні і зовнішні політичні кроки держави необхідно було підкріпити історичними описами, документами, обґрунтовувати, іміжувати тощо.

Якщо політика президента Леоніда Кучми була поміркованою щодо контраверсійних історичних героїв та історичних подій, оскільки на практиці адміністрація і сам президент балансували між потребами України і російськими інтересами, то за часів президентства В. Ющенка спостерігаємо інтенсивне використання історії пам'яті в політичних цілях. Особлива увага зверталась на героїзм (через діяльність УПА) і страждання українського народу – голодомор (як геноцид). Указ Президента В. Ющенка «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років» установив в Україні День пам'яті жертв політичних репресій – щорічний національний пам'ятний день в Україні, що припадає на третю неділю травня. День пам'яті жертв голодоморів залишився четвертою суботою листопада [45].

Важливою віхою президентської діяльності з патріотичного виховання також стало завершення робіт зі створення Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», який отримав статус національного. У червні 2007 р. було офіційно відзначено сторіччя з дня народження Романа Шухевича. В. Ющенко посмертно присвоїв Р. Шухевичу звання Героя України. І незадовго до закінчення свого президентства на початку 2010 р. він присвоїв звання Героя України Степану Бандері. Однак, ставлення до постатей С. Бандери і Р. Шухевича в Україні і за її межами є неоднозначним. Негативу в обговорення додали проросійські ЗМІ, які ще існували в ефірному просторі України. Водночас ця справа не була схвально зустрінута польським парламентом,

який доклав рук до рішення Європарламенту, і той 22 лютого 2010 р. прийняв резолюцію з висловлюванням жалю з приводу указу В. Ющенка і надії, що нове керівництво перегляне ці рішення й збереже свою прихильність європейським цінностям [46].

Наступною складовою історичної політики президента стала робота Служби Безпеки України із розсекречування та оприлюднення архівних матеріалів, які висвітлюють діяльність радянської карально-репресивної системи [47]. Це мало колосальний вплив на зростання позитивного іміджу президента, оскільки значна кількість ще живих мешканців України змогли віднайти документи своїх замордованих в радянських катівнях родичів, які радянською владою були оголошені ворогами народу або безвісти пропалими.

У результаті напруженої роботи дослідників, архівістів, істориків і юристів у рамках реалізації програми «Реабілітовані історією» підготовлено 85 книг. Всього планується опублікувати понад 100 томів. За архівно-слідчими справами, які зберігаються у Національному архівному фонді України, виявлено й складено картки на понад 700 тис. репресованих громадян. Створюється електронна Національна база жертв політичних репресій. Видано 37 чисел журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» [48].

Значний міжнародний розголос мала кампанія за визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу. Як відзначив італійський дослідник *А. Граціозі*: «Україна потребує повернути собі свою історію у всій її повноті, і вихідною точкою може бути лише Голодомор. Сподіваюсь, що українське суспільство вибудує на основі правди, врівноваженості і справедливості таку «пам'ять», яка допоможе йому зцілити давні рани і швидше простувати до кращого майбутнього» [49, с. 128].

Як бачимо, президент Віктор Ющенко зробив велику справу – державними рішеннями повернув українцям гідність і гордість за себе, свій народ. Зазначимо, що всі ці постанови, розпорядження й укази не могли б реалізуватись без копіткої роботи істориків, які змогли відновити історичну пам'ять, віднайти і зібрати відповідні документи, що підтверджують заподіяне зло проти людяності, вчинене радянсько-російською машиною нищення українства.

У зв'язку з агресією Росії проти України, жорстока війна із значною кількістю жертв, руйнувань, горя і безпорадності, поступово витісняє історичну пам'ять про попередню Другу світову війну.

Таким чином змістилася парадигма пам'ятей про війни. Якщо перша пам'ять, пов'язана з історією попередньої війни, йде у небуття, оскільки не стало живих носіїв пам'ятного явища. На противагу попередній сьогоднішня війна – перед очима всіх живих поколінь, і в цій війні гине цвіт нашого суспільства. І чим довше триватиме теперішня війна, тим більш віддаленою ставатиме пам'ять про Другу світову, оскільки вона вже була і відбулася.

Водночас, незважаючи на такий несподіваний для українського суспільства збіг обставин і подій, історична пам'ять про Другу світову війну залишатиметься важливою складовою історичної свідомості українського народу, оскільки пам'ять здатна вмістити все. У зв'язку з цим, Фелікс Левітас зазначає: «Спотворена і деформована пам'ять про війну порушує наслідування поколінь і зв'язок часів. Крім юридичних оцінок нацизму залишаються мільйони людей, спогади мільйонів учасників у пам'яті всіх цих людей політика і практика гітлеризму є абсолютним злом» [50].

Зазначені складові формуватимуть і вже формують історіографію нової війни: живої в сьогоденні, і повертаються для порівняння до бувшої понад 80 років тому. В нових умовах війни перед істориками і історіографією з'явилися не тільки нові загрозливі виклики, але й нові завдання. Найпершим є боротьба з російськими фейками. Сьогодні Московія знову повернулася до спотворення історичної правди і пам'яті вже сучасної модерної війни проти України. Про сучасні історичні фейки від Росії йдеться у монографії проф. Людмили Д. Чекаленко «Публічна історія: виклики XXI століття» [17].

Висновки. В українській історіографії історичної пам'яті про Другу світову війну й до сьогодні, як і загалом в українській науковій спільноті, спостерігаємо певне протистояння прорадянської й проукраїнської моделей розгляду питань історії пам'яті про події тих часів.

Насправді Друга світова війна назавжди залишилася в історії та культурі українського суспільства. Принципово важливо утверджувати серед європейської спільноти сприйняття України як повноправного суб'єкта антигітлерівської коаліції. Адже у свідомості громадян Європи східними союзниками продовжують залишатися, як і за часів війни, росіяни, Москва, Сталін. Проте трагічний стан, у якому була українська нація під час Другої світової війни, дозволяє нам не тільки повністю приєднатися до загальноєвропейського процесу інтернаціоналізації пам'яті, а й

безболісно уникнути конфлікту між пам'яттю та метапам'яттю. Цей конфлікт притаманний навіть Німеччині, коли історична пам'ять не може позбутися тягаря протистоянь між переможцями і переможеними, рятівниками і врятованими, злочинцями і жертвами.

Отже, робота зі створення у суспільному сприйнятті україноцентричного погляду на Другу світову війну має певні успіхи. Проте цей процес ще далекий від завершення і постійно наражається на перепони, коріння яких криється у внутрішніх і зовнішніх чинниках. Відбуваються відчутні позитивні зміни щодо самої назви війни, її хронологічних меж, ставлення до учасників антигітлерівської коаліції.

Однак і досі Українська повстанська армія остаточно не сприймається більшістю населення рівною воюючою стороною. День перемоги продовжує ототожнюватися виключно з перемогою комуністичного СРСР над нацистською Німеччиною. Зовнішні та внутрішні політичні чинники, національні проблеми, суто військові питання – все це та багато інших компонентів не дозволяє підвести історичну пам'ять про минулу війну до одного знаменника, побудувати новий патріотичний міф, який би поділявся усіма групами населення. Така амбівалентність цієї пам'яті притаманна не лише нашому народу. Проте зовнішньо об'єктивована побудова «чистої» історії Другої світової війни також не придатна для визначення національного історичного наративу. Лише чітко сформована ідеологічна концепція слугуватиме консолідації нашого суспільства.

Отже, настав час для створення загальнонаціонального офіційного канону Другої світової війни з погляду сучасних реалій і перспектив гуманітарного та політичного розвитку України.

Більшість вітчизняних досліджень і публікацій, які стосуються подій Другої світової війни, мають негативний, викривальний характер. До цієї тенденції, яка розпочалася з кінця 1980-х рр., додається національна – україноцентрична теза про безперспективність, марність людських і матеріальних втрат, яких зазнала Україна. Така тенденція призводить до конфронтаційних процесів у суспільстві і перешкоджає національним виховним завданням. Повномасштабна реанімація сталого радянського міфу «Великої вітчизняної війни», яка нині здійснюється російською владою, приносить певні результати – сприяє активному відродженню імперських патріотичних традицій.

Україні також варто більш поглиблено використовувати у патріотичному вихованні тему

Другої світової війни як символу з безумовно позитивним моральним забарвленням – як важливий етап національної боротьби за незалежність.

Український народ, який хоча і зазнав чи не найбільших втрат у роки Другої світової війни,

так і залишився під тінню СРСР «невідомим» учасником війни, а історична пам'ять українців про війну все активніше б'є на сполох. Тому саме не військові здобутки, а людська пам'ять цієї глобальної трагедії зближує нас з європейським соціумом і вимагає подальших пошуків.

Список літератури:

1. Див.: Литвин В. М. Україна у війнах і революціях ХХ століття, 1914–1945 роки. Київ, 2012. 397 с.
2. Ясь О. В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.). У 2 ч. Київ, 2014. Ч. 1. 587 с., Ч. 2. 650 с.
3. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ, 2012. 592 с.
4. Енциклопедія історії України. Томи: 1–5. Інститут історії України. 1939–1945. Київ. Наукова думка, 2019.
5. Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.), Г. В. Боряк (заст. голови), О. С. Рубльов (відп. секр.) та ін. НАН України. Київ. 2019. 842 с.
6. Бібліографічний покажчик «Історія України» (видається з 1968 року). Див. електронний ресурс НБУ «Історична спадщина України», колекція: Бібліографічний покажчик «Історія України».
7. Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.) / керівник автор. кол. чл.-кор. НАН України, д.і.н., проф. Кудряченко А.І. Київ, 2021. 312 с.
8. Чекаленко Л.Д. Публічна історія: виклики ХХІ століття: монографія. Київ, 2021. 272 с.
9. К. Кондратюк. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть: основні напрями і концепції. Львів. 2012. 254 с.
10. Друга світова війна 1939–1945. Енциклопедія історії України: Т.2: Г–Д. Київ. Наукова думка, 2004. 688 с.
11. Україна в Другій Світовій війні: погляд з ХХІ ст. Документи і матеріали. У 2-х ч. – Ч. 1. Київ. 2020.
12. М. Коваль. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941–1945 рр. Київ, 1967; М Коваль. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): Історіософські нотатки. Київ, 1999.
13. В. Коваль. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма. Київ, 1982; видання 2-е. Київ. 1989.
14. С. Грабовський. Україна на війні: 63 роки по тому (Точка зору). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1115457.html>
15. Марія Щур. Як у Чехії переосмислюють Другу світову? 09 травня 2021. URL: <https://surl.gd/ekcmhi>
16. КАЛЕНДАР. 6 ЛИСТОПАДА 1943. *Історична правда*. «Це не німці знищили Київ, а наші дурни». Зі щоденників О. Довженка. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/11/6/99103/>
17. ІСТОРИКИ І «ПАМ'ЯТЬ». URL: <https://commonplace.online/article/historians-and-memory/>
18. Bernard Bailyn. Considering the Slave Trade. *History and Memory. The William and Mary Quarterly*. Vol. 58, No. 1. New Perspectives on the Transatlantic Slave Trade (Jan., 2001), pp. 245–252.
19. Вадим Бондар. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. Історіографічні дослідження в Україні. 2013. 23. С. 377–400.
20. Чекаленко Людмила Д. Публічна історія: виклики ХХІ століття. Київ, 272 с.
21. David W. Blight. *The Civil War in American Memory*. Cambridge, Mass., 2001.
22. Зашкільняк Л. Радянські міфи в сучасній українській історіографії: час змін і заміни. Історія та історіографія в Європі. Київ. 2016. Випуск 5: Україна в ХХ–ХХІ століттях: на шляху гідності і свободи. С. 103–117.
23. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ. Критика, 2007. (375 с.). С. 34.
24. Грицак Я. Парадокси національної ідентичності. URL: <http://www.day.kiev.ua/189810>.
25. Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті. URL: http://www.pravoslavyya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11.
26. Киридон А. Концепт – історична пам'ять: варіативність дефініювання. Україна – Європа – Світ. Вип. 3. Тернопіль. 2009. С. 112–116.
27. Сергій Стельмах. Парадигми історичної думки ХХ століття. Політична думка. 1997. № 4; Стельмах Сергій, Хаусманн Гуідо. Українська історіографія в міжнародному порівнянні (спільний українсько-німецький проект). Соціум. 2002. 1. С. 245–247.
28. Вадим Бондар. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. Історіографічні дослідження в Україні. 2013. 23. С. 377–400.

29. Олексій Ясь. Історіографічна класика. Антологія української історичної думки XIX–XX ст. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. 600 с.
30. І. М. Тимків. Історична пам'ять: історіографічний аспект феномену. Домашня сторінка № 42. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/2100>
31. Гірич І. Концептуальні проблеми історії України. Тернопіль. Навчальна книга. Богдан, 2011. 224 с.
32. Серчик В. «Іноді навіть кордони не можуть розділити людей так, як це робить відповідне виховання». Історія в школах України. 2003. № 2. С. 9–10.
33. Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php>
34. Нагадаємо, що Львівські орлята вважаються національними героями Польщі.
35. Указ Президента України № 431/2007 Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/6153.html>
36. Резолюція Європейського парламенту про ситуацію в Україні 22.2.2010 RC-B7 – 0116/2010. URL: <http://www.europarl.europa.eu>
37. Указ Президента України № 75/2010 Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/10379.html>
38. Про галузевий державний архів СБУ. URL: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk>
39. Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». URL: http://www.reabit.org.ua/aboutus/about_reabit/
40. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 рр. /Упорядник Андреа Граціозі. Харків. Фоліо, 2007.
41. Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної. Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0013100-08>
42. Фелікс Левітас. Бабий Яр. Судьбы и память. URL: <https://jewishbook.com.ua/babiy-yar-sudbyi-i-pamyat>
43. Марк Эпельзафт. Бандера, УПА, ОУН и евреи. Мифы из тех, на которых держится власть лубянцев. URL: jews.3195.html
44. С. Кульчицький: «Білих плям» щодо діяльності УПА вже не існує. Дата обращения: 19 мая 2013. Микола Хмеленок. Петр Толочко: Историю пытаются подменить мифами: narodnapravda.com.ua (22 ноября 2009).
45. П. Толочко. З виступу на засіданні 22 собору. URL: <https://surl.li/xbskhm>
46. Станіслав Кульчицький. Чому відбувся Голодомор. 27 листопада 2020 р. URL: <https://surl.li/tuzsah>

Chekalenko L.D. UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF STUDIES OF HISTORICAL MEMORY ABOUT THE SECOND WORLD WAR

The author proves the relevance of the presented topic, which is also intensified by the modern war that the Russian invader is waging on our Ukrainian land. At the same time, the coincidence of the motivation of the aggressors, the means of waging war, the failure to comply with international humanitarian principles in its implementation, and the brutal treatment of prisoners and local residents in temporarily occupied lands are also proven. It is traced that all the above-mentioned manifestations of waging war by Russia coincide with Hitler's approaches and actions during the Second World War.

It should be noted that the study of the historiography of historical memory about the Second World War was not an easy task. It was found that the difficulties in revealing many problems, including the issues of historical memory of the Second World War, are added by a number of factors, including the very controversial history of that war in the Ukrainian dimension and Ukrainian historiography, and the lack of relevant sources, most of which are under seven locks in the Russian archives in the city of Podolsk, and the differential interpretation of existing documents by modern Ukrainian historians, the vast majority of whom were raised by the Soviet government and education, albeit on Ukrainian soil. It was confirmed that often the same events are given diametrically opposite assessments in the scientific literature [1; 2].

The author also founded that the very name of the war is the subject of long-term scientific discussions and political disputes. So, the next author's conclusion was made: the Soviet concept of the «Great Patriotic War» would be existed in the historical memory of the Ukrainian people for a long time.

Having analyzed the wide array of historical literature devoted to the Second World War, the author came to the conclusion that there was impossible to cover all publications on the mentioned topic. Since the numerous materials from the archives of special services had been discovered and published. And a number of institutions are working on these materials, gradually bringing new layers of historical memory about the war out of oblivion.

Key words: World War II, history of memory, vectors of research, engagement.